

901
921

1 EYÜPSULTAN SEMPOZYUMU

T E B L İ Ğ L E R

Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi Kütüphanesi	
Deni. No:	57017
Tab. No:	956.141 EYÜ-S

EYÜPSULTAN BELEDİYESİ

EYÜPSULTAN BELEDİYESİ

KÜLTÜR YAYINLARI No: 7

Eyüpsultan Sempozyumu Kitabında kullanılan görsel malzemeler, (Tebliğ sahiplerinin haricindekiler) Eyüpsultan Belediyesi Kültür ve Turizm Müdürlüğü arşivi ile Basın Yayın Halkla İlişkiler Arşivine aittir. Kitaptaki tüm yazıların ve görsel malzemelerin yayın hakkı Eyüp Belediyesine aittir. İzinsiz bir başka yerde yayınlanamaz ve kullanılamaz.

Genel Yönetim

Osman SAK

Yayın Sorumlusu

İrfan ÇALIŞAN

Kitabın Hazırlanmasında Emegi Geçen

TİM TANITIM Ekibi

Editör

İsmail DEMİRCİ

Kapak Tasarımı

Kenan ÖZCAN

İç Düzen - Grafik

Mesut Memiş SARI

Baskı ve Cilt Takibi

Ekrem ÇALIŞ

SEÇİL OFSET:(0212) 629 06 15 (pbx)

EYÜPSULTAN BELEDİYESİ

KÜLTÜR ve TURİZM MÜDÜRLÜĞÜ

Tel: (0.212) 563 16 65 - 616 00 66

Fax: (0.212) 616 00 78

Doç.Dr.Zeki Sönmez

Eyüp Zal Mahmut Paşa Külliyesi'nin Tarihlendirme Sorunu ve Sinan'ın Mimarlığındaki Yeri

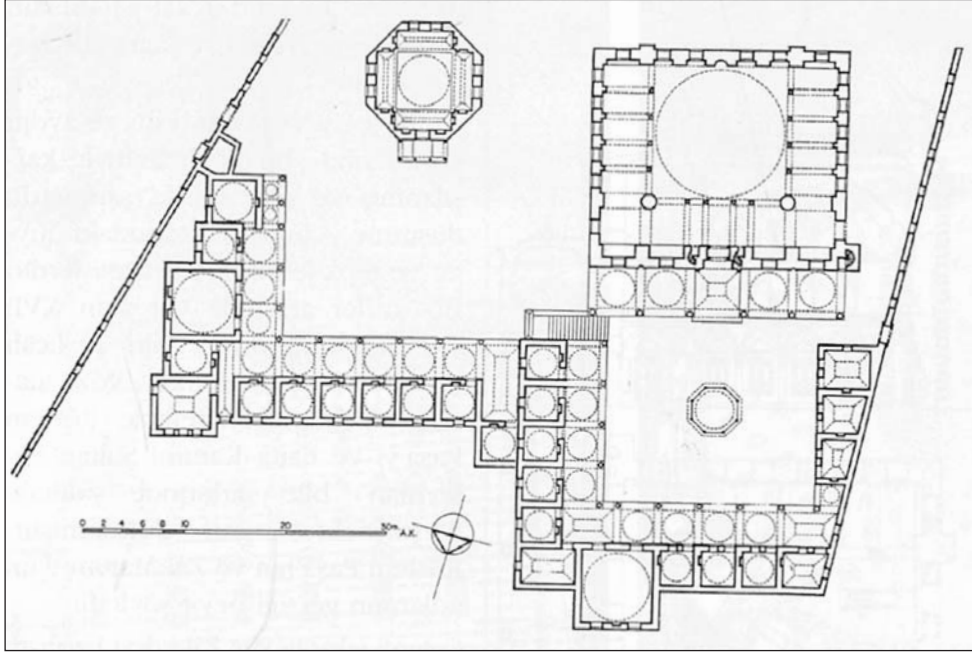
Doç.Dr.Zeki Sönmez
Mimar Sinan Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü

1. Eyüp Zal Mahmut Paşa Külliyesi'nin Genel Görünüşü

Büyük usta Mimar Sinan'ın Eyüp'te inşa ettiği Zal Mahmut Paşa Külliyesi, bilindiği gibi yalnızca bu semtin değil, Klasik Osmanlı Mimarisi'nin de önemli ve dikkat çekici yapı gruplarından birisidir. Zal Mahmut Paşa Külliyesi'nin mimari açıdan tanımlanmasına ve değerlendirmesine geçmeden önce, bu yapı topluluğunun kesin tarihlen-

dirmesine ışık tutmak üzere, bâni ya da bânileri hakkındaki bilgileri genel hatlarıyla gözden geçirmek irdelemek gerekiyor. Çünkü Eyüp'teki Zal Mahmut Paşa Külliyesi üzerine ayrıntılı bilgi edinmek isteyen herhangi bir kimse, eski ve yeni kaynaklara başvurduğunda, birbirleriyle birçok bakımdan çelişen bilgi ve görüşlerle karşı

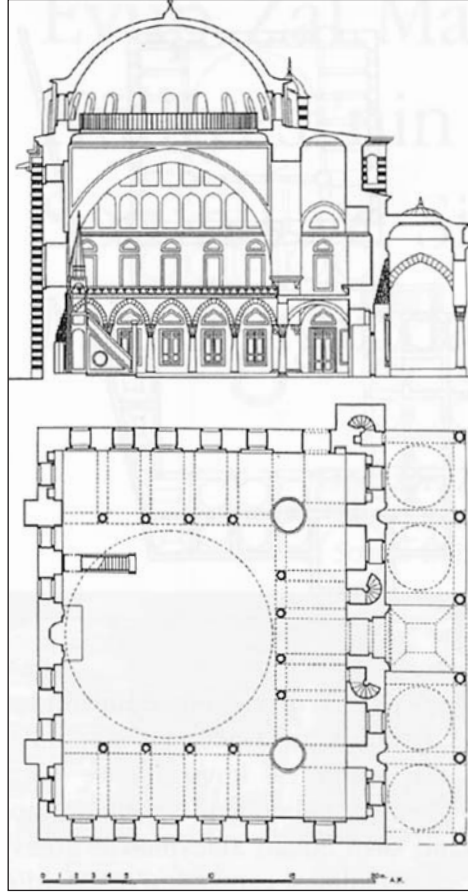
2. Zal Mahmud Paşa Külliyesi Vaziyet Plan

karşıya kalmaktadır. Bilindiği gibi külliye'nin inşa kitabesi mevcut değildir. Ayrıca tarihlendirmesine imkan tanıyacak olan bânilerinin kimliği ile ilgili bazı bilgi ve tarihlerde de farklılıklar, eksiklikler ve hatta yanlışlıklar mevcuttur. Bu çelişkiler, özellikle yapılar topluluğunun tamamının ya da bazı bölümlerinin ayrı ayrı tarihlendirilmesine ve buna bağlı olarak külliye binalarının mimari çözümlenmesinde farklı görüşlerin ortaya çıkmasına neden olmuştur.

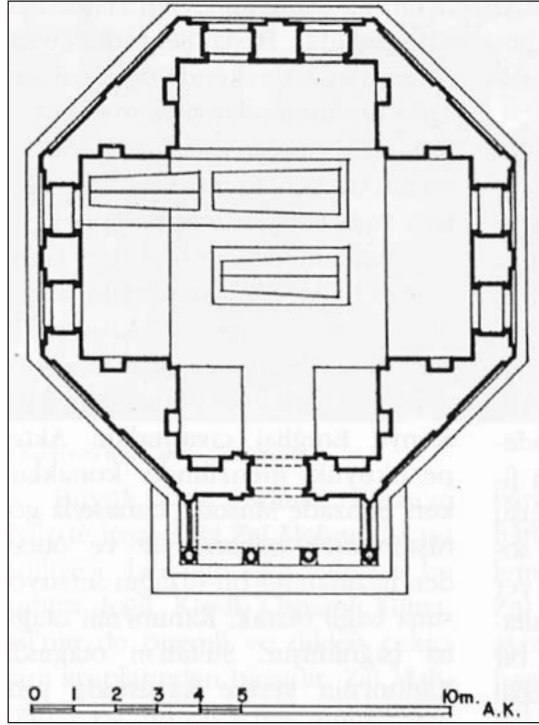
İlk olarak bâni sorununa eğilirken, bu konuda önceliği Zal Mahmud Paşa'ya vermemiz gerekiyor. Bilindiği gibi aslen Bosnalı ve Boşnak olan Zal Mahmud Paşa XVI. Yüzyılın ilk yarısı içinde ve tam olarak tesbit edemediğimiz bir tarihte Osmanlı sarayının hizmetine devşirme olarak intisab etmiştir. Enderûn'dan yetişen Zal Mahmud, iri fizik yapısı ve güçlü kuvvetli oluşu nedeniyle sarayın güvenliğinden sorumlu "Saray Kapıcıları" arasında yer almıştır. Osmanlı tarihinde bir saltanat faciası olarak tanımlanan bir olay, bu zâta devlet katında ikbal kapısını açmıştır. Bu olay, Kanuni Sultan Süleyman'ın öz oğlu Şehzade Mustafa'yı 1553 yılında Nahcivan seferi sırasında

boğdurtması hadisesidir.

Kanuni'den sonra oğullarından Osmanlı tahtına geçecek hükümdar adaylarının en kuvvetlisi ve hatta 1553'lere gelindiğinde, artık yaşlanmış olan Sultan Süleyman'ın görevden çekilmesi gerektiğini öne sürdüğü söylenen Şehzade Mustafa, Kanuni'nin ilk eşi Mahidevran Hatun'dan olan oğludur. Başta, Şehzade Mustafa'nın değil de kendi oğullarından birisinin hükümdar olmasını isteyen Kanuni'nin diğer eşi Hürrem Sultan olmak üzere, Mihrimah Sultan, Rüstem Paşa ve dönemin daha pek çok devlet adamının adı bu olaya karışmıştır. Baba oğul arasındaki anlaşmazlık, Kanuni'nin 1553 yılındaki Nahcivan Seferi sırasında iyice su yüzüne çıkmış ve Osmanlı ordusu Konya Ereğlisi civarındaki Aktepe/Aküyük menzilinde konaklarken, Şehzade Mustafa, babasıyla görüştürülmek bahanesiyle ve önceden hazırlanmış bir tuzağın senaryosuna bağlı olarak, Kanuni'nin otağına çağırılmıştır. Sultan'ın otağında Kanuni'nin yerine karşısında yedi dilsiz cellat ve saray kapıcılarından Zal Mahmud'u bulan Şehzade Mustafa, uzun süre direnmiş babasını yardıma çağırmış ve hatta bir ara dilsiz cellatların elinden kurtulma-

3. Zal Mahmud Paşa Camisi, Plan ve Kesit

4. Zal Mahmud Paşa Türbesi. Plan

lamayarak, bizzat bu zat tarafından sırtı yere getirilmiş ve kementle boğulmuştur.

Bu olay Osmanlı ordu ve aydın çevrelerinde büyük üzüntüyle karşılanmış ve çok sayıda şair, tarih düşürme yoluyla bu konudaki duygu ve tepkilerini dile getirmişlerdir. Bu şairler arasında yer alan XVI. Yüzyılın ünlü divan şairi Taşlıcalı Yahya, her türlü tehlikeyi göze alarak, bu konuda özellikle Rüstem Paşa'yı ve hatta Kanuni Sultan Süleyman'ı bile şiirlerinde şiddetle eleştirmekten geri durmamıştır. Rüstem Paşa'nın ve Zal Mahmud'un adlarının geçtiği beyit şöyledir:

Getürdi arkasını yîre Zâl-i devr-i zeman

Vücûduna sitem-î Rüstem ile irdi ziyân

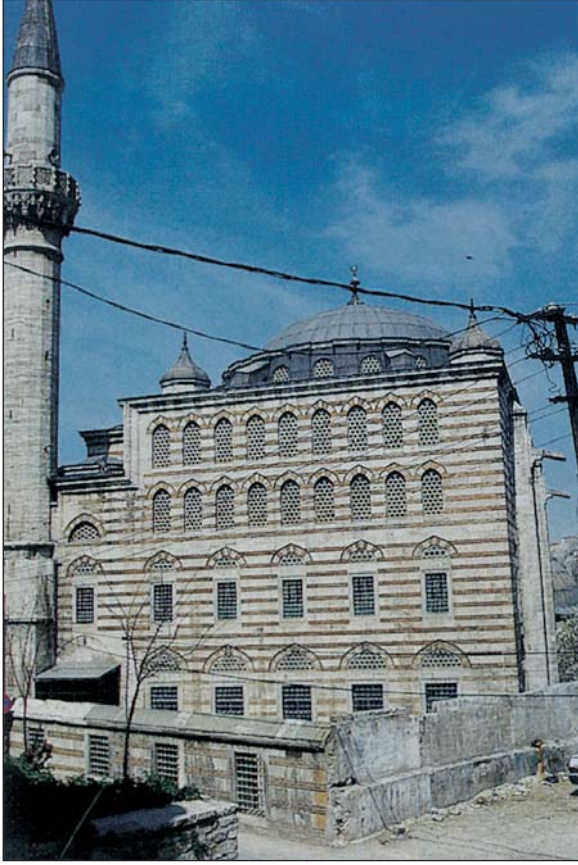
Yahya Bey bu ünlü mersiyesinde Kanuni'yi ise şu şekilde eleştirmekte ve sitem oklarını göndermektedir:

Bunun gibi işi kim gördü kim işitti aceb

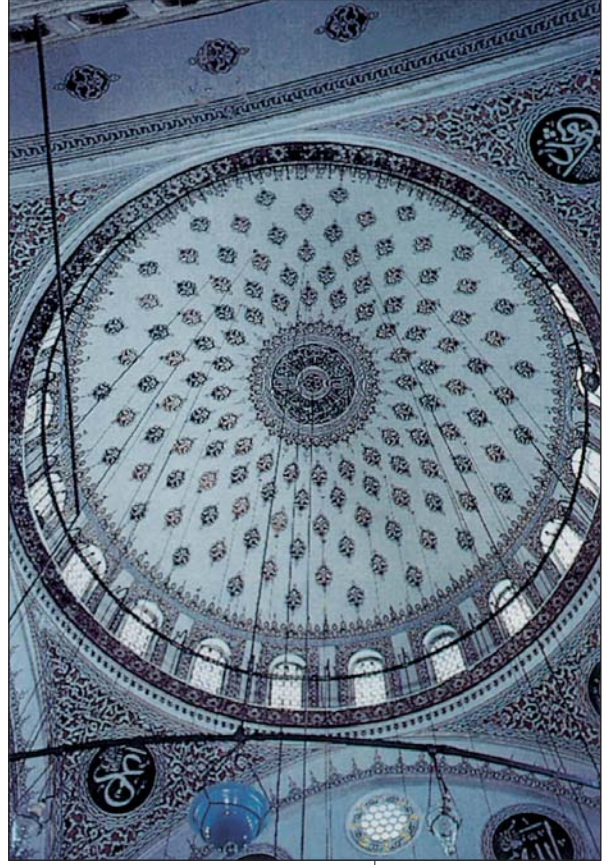
Ki oğluna kıya bir server-î Ömer-meşreb?

Sicill-i Osmanî yazarı Mehmed Süreyya'nın "büyük bir hizmet" olarak nitelediği bu olaydan ötürü saray kapıcılarından Mahmud'a, Kanuni Sultan Süleyman tarafından efsanevi kahraman Zaloğlu Rüstem'in pehlivanlığına izafen "Zal" lakabı verilirken, ayrıca "Kapıcıbaşı" rütbesinin yanı sıra "inam" yani parayla da ödüllendirilmiştir. Daha sonraki yıllarda Enderun'dan ayrılarak önce Haleb Beylerbeyliği'ne, 1564'de Anadolu Beylerbeyliği'ne getirilmiş ve nihayet 1567 yılında da vezirlik verilerek paşa olmuştur. II. Selim döneminde, Osmanlı İmparatorluğu'nun en üst yönetici kadrosu şu ünlü tarihi şahsiyetlerden oluşuyordu: Sokullu Mehmet Paşa (vezir-i azam), Pertev Paşa (2. vezir), Piyale Paşa (3. vezir), Kara Ahmet Paşa (4. vezir), Zal Mahmud Paşa

yı başarmışsa da, Münecimbaşı'nın "güreşçilik fenninde mahirdi" dediği iriyarı Zal Mahmud'un elinden kurtu-

5. Zal Mahmud Paşa Camisi. Güneydoğudan Görünüş

6. Zal Mahmud Paşa Camisi. Kubbe İçi

(5.vezir), Lala Mustafa Paşa (6.vezir).

Tarihi kaynakların kişiliği ile ilgili olarak "Şeci" (cesur), sadık ve çalışkan" şeklinde nitelendirdikleri Zal Mahmud Paşa, 1574 yılında Sultan II. Selim'in kızı Şah Sultan ile evlenerek "Damad-ı Şehriyârî" olmuştur. Gerçekten rastlantı mıdır bilinmez ama, eşi Şah Sultan ile aynı yıl, aynı ay ve aynı günde, Eylül 1580 tarihinde vefat etmiştir.

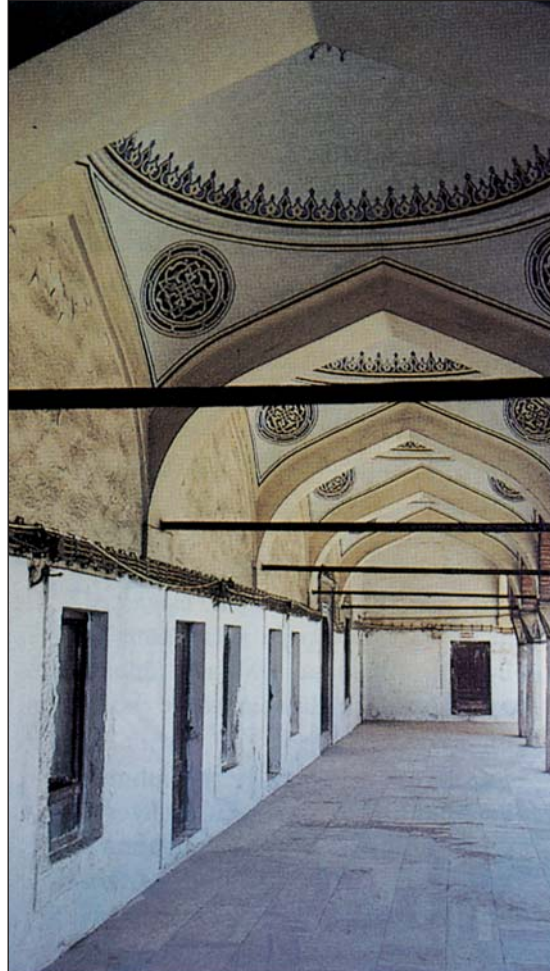
Eyüp'teki külliye'nin ikinci bânisi olarak kabul etmemiz gereken Zal Mahmud Paşa'nın eşi Şah Sultan, Sultan II. Selim'in Nurbânû Hatun'dan 1554 yılında Manisa'da şehzadeyken doğan kızıdır. 18 yaşına geldiğinde, yani 1562 yılında, dedesi Kanuni Sultan Süleyman tarafından, diğer iki kız kardeşi gibi, devrin önemli simalarından sarayın Çakırcıbaşı Hasan Ağa ile evlendirilmiştir. Kanuni'nin düğün masrafları için 15.000 flori verdiği Çakırcıbaşı Hasan Ağa, daha sonra paşa rütbesine de yükseltirmiştir. 12 yıl bu

zatla evli kalan Şah Sultan, 1574 yılında ve 30 yaşındayken, Çakırcıbaşı Hasan Paşa'nın ölümü üzerine, Kühnül-Ahbar yazarı Ali Bey'e göre ise "mutalaka" yani boşanma sonucunda, aynı yıl Zal Mahmud Paşa ile, ikinci evliliğini yapmıştır. Altı yıl süren bu evlilikten iki çocuğu olan Şah Sultan 1580 yılında, 36 yaşındayken, daha önce de belirttiğimiz gibi, eşiyle aynı yıl ve aynı günde vefat etmiş ve Eyüp'te ortaklaşa Mimar Sinan'a yaptırdıkları külliye'nin türbe bölümüne defnedilmiştir.

Bugün yalnızca Zal Mahmud Paşa'nın adıyla anılan bu külliye'nin gerçekleştirilmesinde Zal Mahmud Paşa kadar, belki de ondan daha fazla, Şah Sultan'ın katkısı ve teşebbüs önceliği vardır. Zira daha Zal Mahmud Paşa ile evlenmeden önce, Çakırcıbaşı Hasan Paşa ile evliyken, 977H./1569-1570M. yılında burada dokuz hücreli bir medrese yapılması için bir vakıf kurduğuna ilişkin belgeler elimizde mevcuttur. Hatta bu medresenin 50'li

7. Zal Mahmud Paşa Camisi'nde Revaklı Avlu – Medrese Birleşmesi

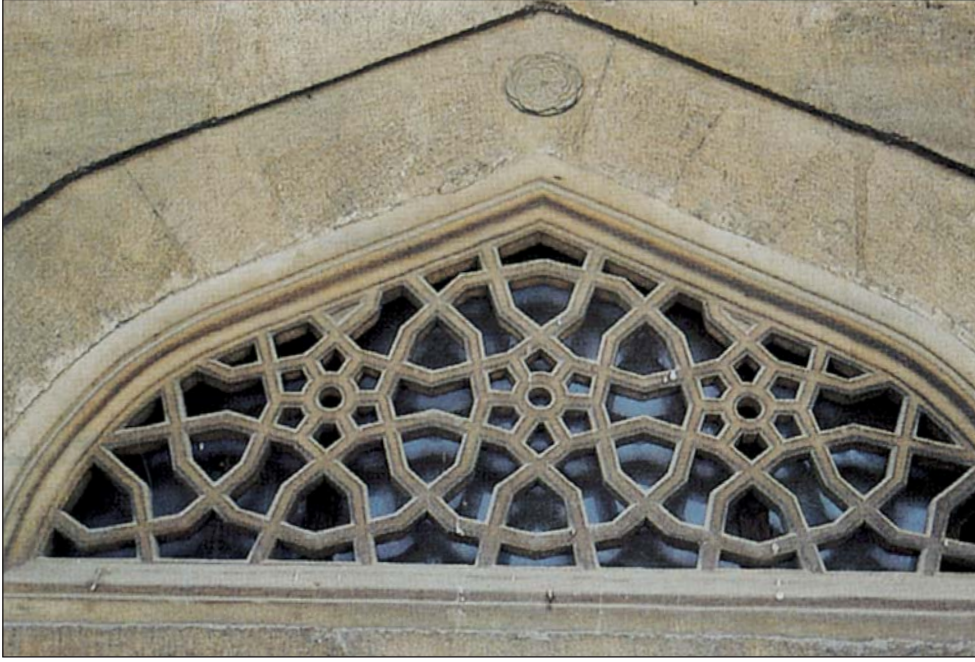
8. Zal Mahmud Paşa Medresesi. Revaklardan Görünüş olması, "ebi ilim danışmendlerine ikişer akçe, müderrise ise yevmi 30 akçe verilmesi" bile belirlenmiştir. Bu durumda, daha sonra karı-kocanın müştereken yaptırıl-

cakları bugünkü külliye'nin tamamının, ya da en azından büyük bölümünün Şah Sultan tarafından 1569 yılı öncesinde temin edildiği anlaşıyor. Şah Sultan'ın belgelerle sabitleşen ikinci ve en önemli katkısı, babası Sultan II.Selim tarafından kendisine temlik edilen Filibe'deki 39.689 hasıllı (toplam akçe gelirli) 12 köyü bu külliye'ye vakfetmiş olmasıdır.

Zal Mahmud Paşa Külliyesi'nde, çeşme dışında, hiçbir yapının üzerinde inşa kitabesi bulunmamaktadır. Ayrıca külliye'nin bânilerinin, özellikle de Zal Mahmud Paşa'nın tartışmalı siyasi kişiliğinden ötürü, hayatı ile ilgili bilgilerden yola çıkarak yapı üstüne net tarihlendirmelere gidilememektedir. Bunlara ek olarak, başta Hadikatü'l Cevami yazarı Hafız Hüseyin Ayvansaraylı olmak üzere, tarihi kaynak niteliğindeki eserlerde birbiriyle çelişen tarihlendirmeler mevcuttur. Araştırmacıların kafasını karıştıran bir diğer veri ise Şah Sultan'ın 1569 tarihli vakfiyesidir. Son olarak iki ayrı kotta yer alan külliye yapılarının zahiren gösterdiği fiziksel farklılıklar, bazı araştırmacıları külliye'nin inşa sürecini iki ayrı zaman diliminde ve hatta mimarını da iki ayrı kişi olarak düşünmeye yöneltmiştir.

İlk olarak Şah Sultan'ın H.977/M.1569 tarihli vakfiyesinden başlamak gerekiyor. Bu vakfiye inşa edilmiş değil, inşa edilecek olan dokuz hücreli bir medrese için tanzim edilmiştir. Zaten bu yıllarda Şah Sultan, Zal Mahmud Paşa ile evli bile değildir. Vakfiyede tanımlanan

medresenin, halen külliye'de mevcut iki medreseden alt kattaki yapı olduğu ve ancak H.987/M.1579 yılında tamamlanarak ilk müderrisinin atandığı

9. Zal Mahmud Paşa Camisi. Son Cemaat yerinden bir ayrıntı

vakıf arşiv belgelerinden anlaşılmaktadır.

İkinci sorun, külliyeeye dahil çeşmenin alınlığında bulunan ve bugüne kadar H.998/M.1590; ya da son iki satırdaki tarih beytini dikkate almadan, altındaki tarih rakamının ikinci dokuzunun aşınma nedeniyle beş olabileceği öne sürülerek H.958/M.1551 şeklinde okunmaya çalışılan inşa kitabesinin tüm külliyenin tarihlendirilmesinde kullanıp kullanılmayacağı sorunudur:

Sahib'ül-hayrât Şah Sultan
Hazret-i ma'a Zal Muhmud Paşa
Fi sebilullah bu abı itdi sebil
Selsebil ide Hüdâ ana cezâ
Teşnediller dediler târihini
Çeşme-i mâ-i hayât-ı cânfezâ
(H.998/M.1590)

Karı kocanın yaşamları dikkate alındığında, yukarıda zikredilen her iki tarih de külliyenin ortak inşa tarihi olmaya uygun görülmemektedir. Zira kitabede hem Şah Sultan'ın hem de Zal Mahmud Paşa'nın adları geçmekte ve onların ortak hayratı olduğu kaydedilmektedir. Oysa 1544 doğumlu olan Şah Sultan, 1551 yılında sadece yedi yaşındaydı. 1590 tarihi ise oldukça geç bir tarihtir. Zira bu tarihten on yıl önce her ikisi de ölmüşlerdir. Sonuncu

tarih sadece çeşmenin inşa tarihi için doğru kabul edilebilir. Bu durumda çeşme; cami, türbe ve medreselerle beraber değil, bânilerin ölümünden on yıl sonra, vakıf mütevellisi tarafından, bânilerin hayratı olarak inşa ettirilmiş ve yapılar topluluğuna katılmıştır. Zaten kitabenin ifadesi de bu duruma uygun düşmektedir.

Şah Sultan ve Zal Mahmud Paşa çifti 1574 yılında evlenmiş ve 1580 yılında vefat etmişlerdir. Eyüp'teki bu ünlü külliyenin bu zaman zarfında inşa edilmiş olması gerekiyor. Zaten Hadikat-ül Cevami ile vefayat-ı Sela-tin ve Meşahir-i Rical adlı eserlerinde çeşitli yanlışlıklara düşen Hafız Hüseyin Ayvansarayî, Mecmua-i Tevârih adlı bir diğer eserinde kaydettiği Farsça bir tarih kıt'asında, Zal Mahmud Paşa Camii'nin gerçek inşa tarihini vermektedir:

Der cenneteş bedîdem bâ-'izzet ü sa'âdet
Geş ü güzâr kerde handân ü şâd ü mes'ûd
Cüftem ki in çeh cayist evra ki şûd müyesser
Hatîf-i be-küft tarih "haza makam Mahmud"
(H.985/M.1577)

Cami, iki adet medrese, türbe ve çeşmeden oluşan Zal Mahmud Paşa Külliyesi, Eyüb'de Zal Paşa caddesi ile Defterdar Caddesi arasında kalan

10. Zal Mahmud Paşa Külliyesi'nde İkinci Medrese Avlusu

eğimli ve geometrisi düzgün olmayan bir alana inşa edilmiştir. Eğim yüzünden külliye'nin yerleştirildiği arazi teraslanarak iki kademede ele alınmış ve Zal Paşa Caddesi yönündeki birinci kademeye cami, ile şadırvan avlusu ve avluyla birleşen bir medrese, ikinci ve daha düşük Kottaki Defterdar Caddesi yönünde yer alan alana ise ikinci medrese ile türbe binası ve bu alanı sınırlayan avlu duvarının dış yüzüne de bir çeşme yerleştirilmiştir.

Belli açılardan dikkatle bakıldığında Zal Mahmud Paşa Külliyesi'nin Eyüp'ün Haliç yönündeki görünümüne görsel ve estetik değer katmak üzere konumlandırıldığı kolayca anlaşılır. Özellikle eğimli ve geometrisi zor bir arazide, drenaja gerek duyulmadan ve topoğrafyanın doğal yapısına uyum sağlayarak oluşturulan teraslama, Mimar Sinan'ın eserlerini inşa ederken tabiatla yaptığı ustaca uzlaşmanın ve bu uzlaşmadan doğan kusursuz ahenğin tipik bir örneğidir. Değişen konumlarına göre her birinde farklı ancak aynı duyarlık ve ustalıklarla ele alınmış Mimar Sinan'ın benzer uygulama-

ları arasında Üsküdar Toptaşı'ndaki Atik Valide Sultan Külliyesi, Üsküdar Mihrimah Sultan Külliyesi, Kadırga Sokullu Mehmed Paşa Külliyesi ve daha başkaları sayılabilir.

Zal Mahmud Paşa Külliyesi'nin birinci kademesinde yer alan cami-medrese birleşmesi, daha doğrusu revak avlusu ile medrese birleşmesinin, inşaat yapılacak arsanın sınırlılığı nedeniyle, adeta bir zorunluluktan doğduğu anlaşılıyor. Üstelik ne kendi bütünü içinde ne de cami aksıyla simetrisi ve geometrisi açısından, klasik ve alışılmış düzende değildir. Daha önce de belirttiğimiz gibi bunun başlıca nedeni, inşaat alanının düzgün bir şekilde olmamasıdır. Geometrik ve aksiyal kaymalar bir yana, cami ve medrese birleşmesindeki bu temel yaklaşım, Mimar Sinan'ın başka tasarımlarında da karşımıza sıkça çıkan bir olgudur. Bu tür planlamanın en yakın örnekleri olarak Beşiktaş Sinan Paşa Külliyesi, Kadırga Sokullu Mehmed Paşa Külliyesi ve Topkapı Kara Ahmed Paşa Külliyesi'ndeki uygulamalar gösterilebilir.

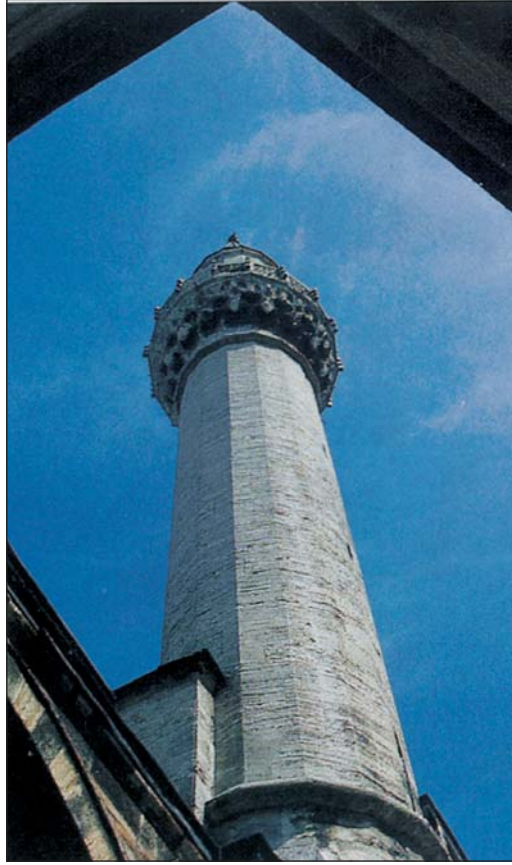

11. Zal Mahmud Paşa Külliyesi'nde Avlu Giriş Kapısının iç yüzü alınlığı

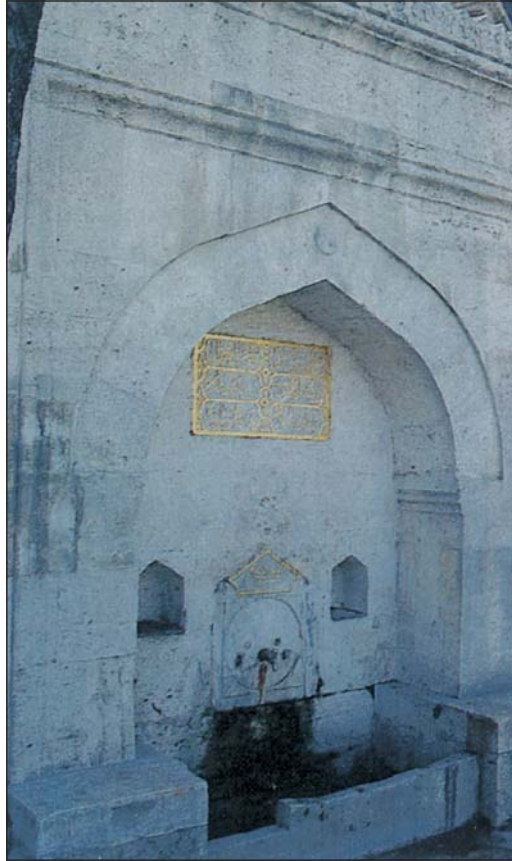
Külliye'nin cami bölümü de Mimar Sinan'ın cami tasarımları içinde özel bir yere sahiptir. 12.40 metre çapında ve zeminden yüksekliği 21.80 metreyi bulan bu orta boy kubbe; mihrap yönündeki kare kesitli ve ikisi duvara gömülü, kuzeydeki dairesel kesitli ikisi ise serbest olan dört ayağın taşıdığı kemere oturmaktadır. Pandantif geçişli baldaken formundaki bu sistem, Mimar Sinan'ın çeşitli varyasyonlarını uyguladığı, çeşitlemeye açık yalın ve sağlam bir stürktür biçimidir. Fatih'teki Bali Paşa Camisi'nden başlayarak Lüleburgaz Sokullu Mehmed Paşa Camisi ve Edirnekapı Mihrimah Sultan Camisi ile devam eden bu tipin Sinan'a has çeşitlemeleri arasında olan Zal Mahmud Paşa camisi, özgün bir yere sahiptir. Aynı durum türbe yapısı içinde geçerlidir. Zira dıştan sekizgen görünümlü ve içten dört desteğin taşıdığı Zal Mahmud Paşa Türbesi; Mimar

12. Zal Mahmud Paşa Külliyesi'nde Terasları Birleştiren Merdiven

13. Zal Mahmud Paşa Camisi Minare

14. Zal Mahmud Paşa Külliyesi Çeşmesi

Sinan'ın türbe mimarisi içinde Aya-sofya'daki Şehzadeler Türbesi ile başlayıp Tophane'deki Kılıç Ali Paşa Türbesi'yle devam eden tipoloji zincirinin bir parçasıdır.

Bir bildiri sınırları içinde kalmak zorunluluğundan ötürü bu çalışmada Zal Mahmud Paşa Külliyesi'ndeki yapıların Sinan'ın mimarlığı içindeki yerine çok ayrıntılı biçimde yer verilmemiş, ancak birkaç önemli noktaya değinmekle yetinilmiştir. Daha ayrıntılı olarak ele alındığında, hiç şüphesiz bu külliye ile ilgili üstün-körü gözlemlere dayanan bazı spekülasyonların ne kadar yersiz olduğu kolaylıkla anlaşılacaktır.

KAYNAKÇA

- Abtullah Kuran, Mimar Sinan, İstanbul 1987, s.196-208.
- Cahit Baltacı, XV.-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri, İstanbul 1976, s.465-467
- Çağatay Uluçay, Padişahların Kadınları ve Kızları, Ankara 1980, s.41
- Hafız Hüseyin Ayvansarayî, Hadikat'ül Cevâmî, Cilt I, Matbaa-i Amire, İstanbul 1281, s.253-256.
- Vefeyât'ı Selâtin ve Meşahir-i Ricâl, (Haz:F.Derin), İstanbul 1978, s.30.
- Mecmuâ-i Tevârih, (Haz: F.Derin – V. Çubuk) İstanbul 1985, s.110,114-115.
- H.Hilmi Tanışık, İstanbul Çeşmeleri, Cilt:1, İstanbul 1943, s.8
- İ. Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, Cilt:II, Ankara 1975, s.403.
- İ. Hami Danişmend, İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi, Cilt: II, İstanbul 1971, s.282-286,378.
- Mehmed Süreyya, Sicilli-i Osmanî (Yay: N.Akbayar) Cilt: 5 İstanbul 1996 s. 1705,
- M. Mermi Haskan, Eyüp Sultan Tarihi, İstanbul 1996, (2.Baskı), s.91-92, 241-242, 416.
- Tayyip Gökbilgin, Edirne ve Paşa Livası, İstanbul 1952, s.502
- Zeki Sönmez, Mimar Sinan ile ilgili Yazmalar-Belgeler, İstanbul 1987.